

זקנה, רפואה והלכה

סדרת מאמרים

פרק רביעי

קיום מצוות היום על ידי חולה סיעודי

בתקופת חייו האחרונה, עם היחלשות הגוף ונוכחות מוגברת של מחלות, עלול הזקן להפוך לסיעודי. יכולתו לבצע פעולות פשוטות עלולה להיפגע. במקרים רבים הוא נזקק לתמיכה צמודה בכל סדר יומו, כולל ישיבה, קימה, הליכה לשירותים, וכיוצא בזה. מצווה גדולה על קרוביו של הזקן לסעוד אותו לעת זו ולכלכל את שיבתו. בתקופה זו מתעוררות שאלות הלכתיות רבות. בשני המאמרים הקרובים נסקור בקצרה מספר בעיות ופתרונן. ברשימה זו נתמקד בבעיות הקשורות בסדר היום של יהודי שומר תורה ומצוות.

א. ברכות השחר בישיבה

מותר לזקן או חולה וחלוש לומר ברכות השחר בישיבה, אף למנהג בני אשכנז לאמרן בעמידה. מקורות: חובת העמידה בשעת אמירת הברכות שנויה במחלוקת רחבה ביותר שאין זה המקום להאריך בה (עיין שו"ת יחיה דעת (חלק ה סימן ד) שפירט את השיטות בהלכה זו). לגבי ברכות השחר, מעיקר הדין אין חובה לעמוד בשעת אמירתן, כמבואר באבודרהם (תחילת הלכות ברכות השחר) ובפרי מגדים בפתיחה להלכות ברכות (אות י"ח), אך מנהג בני אשכנז לעמוד בשעת אמירתן, כמו שכתב היעב"ץ בסידורו (דיני ברכות השחר) ועוד פוסקים. ומנהג הספרדים שלא לעמוד בהן, בהסתמך על דברי רבי חיים פלאגי (כף החיים סימן ט' אות ז') שהזהיר לאומרן דווקא בישיבה, בכדי שיוכל לכוון בהם. ואפילו בברכות התורה שהן ברכת המצוות, ובהן דעת רוב הפוסקים שחובה לעמוד, לא נהגו הספרדים לעמוד בהן, מאחר שכתבו כמה פוסקים שכל מצוה שאין חובה לקיימה בעמידה אין חובה לברך עליה בעמידה, ולכן מאחר שלימוד תורה מותר בישיבה, גם הברכה מותרת בישיבה, וכן משום שלכל הדעות אין זה מעכב בדיעבד, כמו שכתבו הפוסקים בסימן תקפ"ה לגבי שופר. ובכל אופן, בודאי שיש להקל לזקן או חולה המתקשים לעמוד לברך ברכות השחר וברכות התורה בישיבה.

ב. תפילה בשכיבה

מותר לזקן המתקשה לעמוד ממיטתו להתפלל בשכיבה אם מטה את גופו מעט לצד, או מגביה את ראשו וכתפיו באמצעות כריות וכדומה.

מקורות: בשולחן ערוך (סימן סג, א) נפסק שאין לקרוא את שמע (והוא הדין לתפילה) בשכיבה פרקדן, כלומר על הגב או הבטן, אבל מותר בשכיבה על הצד. "ואם היה בעל בשר הרבה ואינו יכול להתהפך על צידו, או שהיה חולה – נוטה מעט לצדו וקורא". המגן אברהם מפרש, שיש חילוק בין השוכב על הגב אלא שנוטה מעט על צדו, שזה מותר רק בבעל בשר או בחולה, לבין השוכב לגמרי על הצד, שמותר לכתחילה. חילוק זה אינו מוסכם בפוסקים, אך אין בו נפקא מינה לענייננו בזקן שדינו כחולה. המשנה ברורה (ס"ק ד) מעיר שבדאי אם יכול להטות על צדו לגמרי או להתיישב מחויב לעשות כן. עוד הוא כותב בביאור הלכה, שאפילו שכתבו כמה פוסקים שכל זה בדיעבד כשהיה שוכב כבר, מכל מקום הלכה כפרי מגדים שכתב שאם קשה עליו קיום המצוה, יוכל לכתחילה להישכב על גבו ולהטות מעט את גופו. ידועה בהקשר זה הוראת הגרש"ז אויערבאך זצ"ל (נשמת אברהם או"ח סימן סג), שכשם שמותר לו לנטות מעט על צדו, כך מותר אם מגביה את כתפיו וראשו, כגון שמניח כמה כריות תחת ראשו, או במיטה שחלקה העליון מוגבה.

ג. הנחת תפילין על ידי אחר או אישה

זקן שאינו יכול להניח תפילין בעצמו, יכול להיעזר ביהודי אחר שיניח עבורו. הזקן יברך על התפילין בשעת הקשירה, כפי שנהג כל ימיו כשקשרן לעצמו. אם אין גבר שיכול להניח לו את התפילין, הוא יכול להסתייע גם באשתו או בבתו, אך דעות הפוסקים חלוקות אם באופן זה יוכל לברך על התפילין או לא.

מקורות: מהר"ם שיק, בתשובה (או"ח סימן טו) מייסד כי המצוה בתפילין אינה "מעשה הקשירה", אלא עצם מה שיהיו תפילין מונחות עליו. לכן, הוא אינו רואה חיסרון בכך שהתפילין הונחו על ידי אדם אחר. ואף שיתכן שכל זה במי שהוא "בר קשירה", מה שאין כן זקן זה, מכל מקום הדבר מועיל בתורת שליחות, שהרי שלוחו של אדם כמותו (ואף שכלל זה לא נאמר במצוה שבגופו, כאן אין חיסרון זה, מאחר שהתפילין יונחו על גופו שלו, וחברו אינו מניח אותן בעצמו עבור הזקן).

לגבי אישה, מביא מהר"ם שיק את המעשה בגמרא בעבודה זרה לט, א שם מבואר שאשה הניחה תפילין לאיש (אלא שהתוספות שם כתבו שרק סייעה לו). עיקר טענתו של מהר"ם שיק להכשיר את הנחת התפילין על ידי אישה הוא מכך שהיא נחשבת שייכת במצוה זו כמי שאינה מצווה ועושה. ואף שבשו"ע (או"ח סימן לח, ג) נפסק שאשה לא תניח תפילין, זהו משום שאינה יודעת לשמור על גוף נקי, אבל אינה מופקעת מן המצווה. לכן, כשמדובר על הנחתן לגבר, היא יכולה לשמש שליח לקשירתן, והגבר יברך על כך.

ד. אמירת דברים שבקדושה בפני צרכים

זקן שנזקק לעשות צרכיו בכלי חד פעמי, יש לפנות את הכלי לפני אמירת דברים שבקדושה. הנזקק לקטטר (צנתר שתן), אם הכלי שבו נאגרים מי הרגליים אטום ונקי, מותר לומר כנגדו דברים שבקדושה, כל עוד אין ממנו ריח רע, ובמידת האפשר יש לכסותו.

מקורות: חל איסור על אמירת דברים שבקדושה במבואות המטונפים. אצל קשישים רבים זהו אתגר משמעותי, שכן בשל קשיי ניידות חלקם נזקקים לעשות את צרכיהם לתוך כלים חד פעמיים או בעזרת צנתר שתן (catheter). את הכלי המיועד לצואה יש לפנות מן החדר לפני אמירת דברים שבקדושה. לגבי הקטטר, ישנם שתי שאלות, האחת מצד קילוח מי הרגליים. בשאלה זו כתבו הפוסקים להקל בפשיטות מפני שעל פי רוב ניתן להניח שברגע זה לא שותתים מי רגליים. השתן המצטבר בשקית מעורר שאלה, הן מצד מי הרגליים עצמם, והן מצד נוכחות כלי המיועד לצרכים, שהוא איסור בפני עצמו הנקרא איסור "עביט". נוכחות מי הרגליים אינה בעיה חמורה מאחר שהשקית אטומה. בנוגע לדין "עביט", נפסק בשו"ע (או"ח סימן פז, א) שאם העביט הוא של זכוכית או חרס מצופה ורחוצים יפה מותר להתפלל כנגדם, וכתב בשמירת שבת כהלכתה (פרק כב הערה קיג) שגם כלים אלה שעשויים מפלסטיק הם בכלל זה. אמנם אם אינם רחוצים יפה ויש בהם צואה או שתן אז אסור כל דבר שבקדושה (משנה ברורה עו, ב) עד שירחיק מהם לפניו כמלא עיניו, ולאחריו ארבע אמות, והוא ממקום שכלה הריח (אורח חיים סי' עט, א).¹

מכל מקום, מאחר ומדובר בכלים מכוסים ואטומים, כתבו הפוסקים להתיר לומר כנגדם דברים שבקדושה אפילו שהם מלאים בשתן, כל עוד אין ריח רע. האגרות משה (שם) והאור לציון (חלק ב ו, טו) כתבו שיש לחייב את כיסוי המיכל, כדין עביט של מי רגלים. והציץ אליעזר (ח, א) כתב שיש לעשות כן ממידת חסידות. אך לדעתו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל, אין צורך בכך כי אין עליהם דין של סיר או בקבוק, מכיון שהם לשימוש חד פעמי ואין מהם ריח רע (עדות פרופ' הרב אברהם סופר אברהם).

בהלכה זו פירטנו במאמר לפרשת האזינו. ניתן לעיין במאמר ובמקורותיו, המופיע באתר בית המדרש.

¹ במשנה ברורה (סימן פט, ט) כתב, שמיטה גבוהה עשרה טפחים ומחיצותיה מגיעות לארץ מכל הצדדים, המיטה נחשבת כמחיצה, ומותר לקרות לפני המיטה כשהצואה או הסיר עומד אחורי המיטה (ובלבד שלא יראה את הסיר ולא יגיע לו ריח רע). אבל אין בכך משמעות למיטות הסטנדרטיות של בתי החולים וכן המיטות המצויות בבתים, שאין ברגליהן רוחב ארבעה טפחים, וכן אין להן מחיצות המגיעות לארץ, וממילא צריך הרחקה כ"ל.

ה. ברכות הנהנין בהזנה מלאכותית

זקן שאינו יכול לאכול כדרך האדם וזקוק להזנה באמצעות זונדה, מעיקר הדין אינו מברך ברכה ראשונה וברכת המזון, ויש שכתבו שירא שמים ישתדל לשמוע ברכה מפי אדם אחר שאוכל כדרכו, או להודות לה' באמירת פרק תהלים וכדומה.

מקורות: זקנים במצב סיעודי לעיתים אינם יכולים לאכול כדרך כל האדם, או שהמזון אינו נספג היטב בגופם, והם נזקקים להזנה באמצעות זונדה. זונדה היא צינורית פלסטית, המוחדרת דרך הנחיר אל דרכי העיכול (קיבה או מעי דק). דרכה ניתן להזרים למערכת העיכול מזון נוזלי. לעיתים, מחדירים דרך הבטן ישירות לקיבה גסטרוסטרום ("פג") שדומה בפעולתו לזונדה. מאז החלו להשתמש באמצעי הזנה זה לפני עשרות שנים, עורר הדבר שאלה הלכתית מובנת מאליה: האם יש לברך ברכה ראשונה ואחרונה על הזנה דרך זונדה?²

בבסיס השאלה עומדת ההנחה שברכות הנהנין נתקנו על הנאת האדם מן המאכל או מן המשקה, אך עדיין יש להסתפק אם הכוונה להנאה מטעם המאכל או מתחושת השובע. כמובן, שהזנה באמצעות זונדה מספקת רק את ההנאה השניה. לגבי איסורי התורה נחלקו בכך רבי יוחנן וריש לקיש (בחולין קג, ב), ולהלכה (עיין רמב"ם הלכות מאכלות אסורות יד, ג) חייב על הנאה מהטעם אפילו אם לא שבע (כגון שהקיא את המאכל). הפנים מאירות (סימן כז) כתב שיש לחלק בין איסורי תורה לחיוב ברכה, כיון שחכמים הסמיכו את חיוב הברכה על הפסוק "ואכלת ושבעת", ולכן ללא הנאת שביעה ("הנאת מעי") אין חיוב ברכה. וכבר מבואר כך בבית יוסף (אורח חיים סימן ר"י), שכתב לגבי אשה שטועמת את התבשיל ויורקת אותו, שבספר אוהל מועד חייב אותה בברכה כיון שנהנתה מהטעם, וכתב הבית יוסף לחלוק עליו משום "דברכה לא בטעימת חיך תליא, אלא באכילה תליא, כדכתיב "ואכלת וברכת", ואכילה היינו הנאת מעיים, כדברי הרא"ש ז"ל". האגלי טל (מלאכת טוחן, אות ס"ב) כותב שכל שכן הוא לגבי ברכת המזון שם נאמר בפירוש בתורה "ושבעת ובירכת".

אך יש החולקים על כך וסוברים שדי בהנאת הטעם בכדי לחייב ברכה, ויש שכתבו לחייב את שני התנאים. לכאורה הזנה באמצעות זונדה תלויה בנידון זה ויתכן שלפי הבית יוסף יש לחייב בברכה. אך כפי שכתבנו במאמרנו לפרשת עקב, כמה מהפוסקים (עיין אחיעזר ח"ג סימן ס"א, וחלקת יעקב חלק ג' סי' ס"ח) כתבו שהזנה באמצעות זונדה אינה נחשבת כלל אכילה, משום שאינה כדרך אכילה כלל (אלא שכדאי שיודה לה' על ידי אמירת איזה תפילה או פרק תהלים).

² שאלה מרתקת בפני עצמה מתייחסת להזנה מתמשכת אצל חולים שאין ביכולתם לספוג ארוחות מלאות בפרק זמן קצר, ומקבלים טפטוף איטי לאורך כל היממה. במידה שיש צורך לברך על הזנה כזאת – מתי יברך מי שמקבל את מזונו כל הזמן, ללא הפסקה? שאלה דומה התעוררה לגבי ברכת אשר יצר – אצל חולים שזקוקים לקטטר-שתן שמנקז את מי הרגליים שלהם באופן מיידי כל העת.

מענין לראות שם בדבריו, שהוא מביא דוגמא לכך מהזנה על ידי עירוני תוך ורידי (אינפוזיה), כגון לצורך מתן נוזלים. הוא כותב שכמו שברור מאליו שבמקרה זה אין כל חיוב לברך, כך גם בהזנה על ידי זונדה.

אמנם, כדאי לשים לב שיש חילוק בין המקרים: בהזנה באמצעות עירוני לוריד, לא הגיע שום מזון אל הקיבה, המקום בו מתרחשת "שביעה", אלא התקבל מזון ישירות אל הורידים, ולעומת זאת בהזנה על ידי זונדה, מכל מקום "הנאת מעיו" לכאורה יש כאן. על כל פנים העיקרון שהוא מביע הוא ברור: רק הזנה שמתבצעת כדרכו של עולם, על ידי אכילה ושתייה בפה, הם שלגביהם חייבו חכמים ברכה, אבל אם עצם האכילה נעשתה שלא כדרך העולם – אין לברך.

וכן פסק מרן הרב אלישיב זצ"ל, שאין לברך כלל, לא לפני ולא אחרי (וזאת הברכה עמ' 113). לעומתו, בלבושי מרדכי (הובא בשו"ת מנחת יצחק חלק ג' סימן יח) כתב שירא שמים אם יכול יוצא ידי כולם, בין בברכה ראשונה ובין בברכה שניה, על ידי שימצא מישהו שאוכל או שותה דברים אחרים שברכתם דומה לאותו המזון, ויכוון להוציאו בברכתו (אפילו שכיום לא נהוג להוציא אחד את השני בברכת הנהנין, זוהי שעת הדחק ומותר).

ו. עלייה לתורה לזקן המרותק לכיסא גלגלים

מעיקר הדין אסור לשבת בקריאת התורה, ואפילו לזקן או חולה שאינם מסוגלים לעמוד, אף שיש להתיר להם להישען בעמידה. ויש מקילים להם לעלות לתורה בישיבה, ובפרט ביארציית וכדומה. ולכל הדעות מותר לעשות כן כשהמנין מצומצם ואין אחר שיכול לעלות לתורה.

מקורות: במשנה במסכת מגילה (כא, א) שנינו: "הקורא את המגילה עומד ויושב, אם רצה עומד אם רצה יושב". ועל כך אמרו בגמרא: "תנא, מה שאין כן בתורה". וכמו שפירש רש"י: "שאין קורין בתורה בצבור מיושב". וכך נפסק בשו"ע (או"ח סימן קמא, א). שני טעמים נאמרו בהלכה זו. הראשון, שיש ללמוד מהנהגת הקב"ה שמצינו שעמד כביכול כשלימד למשה את התורה (דברים ה, כח). הטעם השני, שמקורו בירושלמי, הוא שיש לנהוג בקריאת התורה "באימה". עם זאת, למי שהוא בעל בשר מותר להישען על אף שלבריא הישענות אינה נחשבת עמידה. המשנה ברורה (ס"ק ד') מציין, שהוא הדין גם לחולה או זקן מופלג שקשה להם העמידה בלי סמיכה. הוא מוסיף, שגם אלו שהותר להם להישען, צריכים להיזהר שלא להישען עד כדי כך שאילו יינטל הדבר שעליו הם נסמכים יפלו, אלא אם כן אינם יכולים כלל ללא הישענות, שאז מותר. מדבריהם משמע שהמרותק לכיסא גלגלים אינו יכול לעלות לתורה. אך יש בפוסקים שכתבו שמאחר שסמיכה דינה כישיבה, מאחר שהותרה לבעל בשר וכאמור גם לזקן וחולה הסמיכה – הוא הדין לישיבה. רבינו הגאון הגדול רבי אשר וייס שליט"א עסק בנושא בתשובתו (שו"ת מנחת אשר חלק ג'), ולאחר שהביא את דברי הפוסקים, כתב שמשמעות הדברים היא שאכן יהיה מותר בישיבה למי שאינו מסוגל לעמוד, ואף שלא מצאנו בדברי הפוסקים במפורש שהתירו לבעל בשר או חולה לשבת, מכל מקום מאחר שבאיסור דרבנן עסקינן, ובדיעבד יוצא

ידי חובתו, והדבר נחשב לשעת הדחק גדולה, יש להקל בכך בשמחת תורה וביארצייט, וכן אם אין די בכך אפשר להקל באקראי גם בהזדמנויות אחרות. כך הורה גם הגאון רבי שריה דבליצקי זצ"ל.

הרב משה שטרנבוך בספרו מועדים וזמנים (חלק ב סימן קפב) כותב כי במידה שכבוד הציבור הוא דווקא שיהיה זה הבעל קורא, אף על פי שהוא נכה, יש להתיר לו לעלות לתורה בישיבה. כדוגמא לכך הוא מציין את האפשרות שבה ישנו בעל קורא מיומן וקבוע, שכעת אינו מסוגל לעמוד על רגליו, ואין אדם אחר שיכול לקרוא בצורה טובה, אלא בריבוי טעויות, שיצטרכו לתקנו הרבה ולהחזירו, שבמצב כזה יש להעדיף את הבעל קורא המנוסה אפילו בישיבה.

לסיום נעיר כי הסכמת הפוסקים בנושא היא שבאופן שאין אחר שיכול לעלות לתורה - הדבר מצוי בבתי חולים במנין מצומצם כאשר אין שלשה או שבעה העומדים על רגליהם - מסתבר שאין לבטל משום כך קריאת התורה, שהרי בדיעבד יוצאים ידי חובה בקריאה כזאת.